

Evaluating Effectiveness of Street Children Managing Plan of Iran *

Maliheh Arshi¹
Mohammad Sabzi Khoshnami²
Elham Mohammadi³
Marzieh Takaffoli⁴
Farank Imani⁵

Received April 24, 2019

Acceptance July 28, 2020

Abstract

Introduction: State Welfare Organization has been appointed as responsible for managing street children since 2005 and delivering services to these children and their families through national Street Children Managing Plan. The Plan has four service delivery levels and the aim of this study is to evaluate the effectiveness of short term residential centers (second level centers) in achieving its goals. These centers have the facilities to reside street children up to 21 days and to deliver medical, nutrition, financial, social work, psychological, legal and job training services to street children and their families.

Method: This research is a descriptive-analytical survey. The statistical population of the study is all street children registered in short term residential centers and their parents/caretakers in four provinces selected by State Welfare Organization (Tehran, Kordestan, Semnan, and Sistan & Baluchestan). Data were collected by two researcher-made questionnaires for children and families. The total sample size was 279 but finally 124 cases

* Extracted from the research project "Evaluating the effectiveness of the street children organizing plan", Social Deputy of Social Welfare Organization of Iran.

1. Assistant professor, Department of Social Work, University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences, Tehran, Iran. Email: marshisw@yahoo.com

2. PhD student in Department of Social Work, University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences, Tehran, Iran (Corresponding author). Email: m.khoshnam64@gmail.com

3. Assistant professor, Department of Social Work, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: elham.mohammadi@atu.ac.ir

4. PhD student in Department of Social Work, University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences, Tehran, Iran. Email: marzieh.takaffoli@gmail.com

5. PhD student in Department of Social Work, University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences, Tehran, Iran. Email: faranakimani@gmail.com

of the children and 98 cases of caregivers filled questionnaires and the data were analyzed by SPSS software. According to the main objectives of evaluation, the self-report questionnaire of children consisted of six parts: education, child safety and abuse; working situation; caregiving and guardianship; quality of life; and professional empowerment. The self-report questionnaire of families also consisted of job services, financial empowerment and social rehabilitation. Face validity of both the questionnaires were confirmed by 10 experts in social science and social work fields.

Results and discussion: According to the findings, 96.42% of participated children were boys and 83.87 of them were Iranian. There wasn't any meaningful difference in the status of children education after the program implementation. The status of children working hours was changed meaningfully as 23% of them didn't work anymore. Given the status of caregiving and guardianship, about 15% of the children were not under the guardianship of their incompetent parents anymore and instead grandparents and relatives have more share of the caregiving. There was a meaningful difference in the status of basic needs of children (physical, health, shelter, love and nurturing) but the difference wasn't meaningful in need of leisure. According to the goal of improving the family capacities, only 20% of the families were empowered due to the scales.

Conclusion: Overall, the Plan had a significant effect on working status and hours, guardianship, meeting basic needs and improving the quality of life of working children, but did not have a significant outcome on their education and secondary needs. Also children and their families believed that the services aiming empowerment weren't enough and effective and only the financial supports could increase the working status and hours of the children and improve their education in some cases. Regarding the objective of improving education status of street children, it could be discussed that empowerment services and social rehabilitation of the families weren't comprehensive and evidence-based and were limited to financial support. Also statelessness and having no identity cards weren't addressed in the plan as the main obstacle of formal education. Improving the family capacities was among the main objectives of the plan, but the result of gaining this goal was not promising.

According to the findings of this study, it can be stated that the national Street Children Managing Plan was not successful in achieving its goals, and the empowerment of children and families did not reached to an anticipated level. So, it is necessary for State Welfare Organization to expand evaluating programs to other aspect of the plan and also other collaborating

organizations and NGOs should be involved to realize the comprehensive and universal picture of implementing national Street Children Managing Plan.

Keywords: Street Children, Child labor, State Welfare Organization, Iran, Evaluation

Bibliography

- Afshani, A., Askari-Nodoushan, A., Heydari, M., and Noorian Najafabadi, . (2013), “An Analysis of the Street-Children Phenomenon in the City of Isfahan”, **Journal of Applied Sociology**, No. 23(4):85-102.
- Anna News (2015), **Contradiction in Statistics of Street Children**, News **ID**: 29271.
- Awatey, S. (2014), “Assessing the Effects of Streetism on the Livelihood of Street Children: A Case Study of Kumasi (in Ghana)”, **Research on Humanities and Social Sciences**, No. 9: 165-179.
- Charmchian Langerodi, ., and Alibaygi, A. H. (2)13,) “An Investigation of Effective Factors on Rural Women's Psychological Empowerment in Sari”, **Quarterly Journal of Women and Society**, No. 4:165-192.
- Clacherty, G., and Walker, J. (2011), **Including Street Children: A Situational Analysis of Street Children in Durban**, South Africa, UK: Street Action and the Centre of African Studies.
- Council of Ministers of Iran (2005), **Regulations for Organizing Street Children**.approved at 2005.
- Darai, M. (2013), **Supervisor Role in Improving Social Work Interventions in Street Children Centers**, Tehran: State Welfare Organization of Iran.
- Hosseini, H. (20)6), “The Conditions of Work and Street Children in Iran”, **Journal Socail Welfare Quarterly**, No. 5:155-174.
- Imani, N., and Nersisiance, E. (2013), “Anthropological *Study of Street Working Children Problem in Karaj*”, **Social Problems of Iran**, No. 3: 7-32.
- Jouybari, L., Sanagoo, A., and Bibi Soltani, A. (2011), “Viewpoints of Middle-School Students of Gorgan About Respecting the Children's Rights by their Parents”, **Journal of Rafsanjan University of Medical Science** , No. 10:193-204 URL: <http://journal.rums.ac.ir/article-1-1071-fa.html>.
- Kotobi, F., Hamidi, M., Razavi, M. H., and Sajadi, N. (2016), “Designing and Building Tools for Measuring Rate of Effectiveness of Para Olympic

National Committee of Islamic Republic of Iran According to Competing Value Framework”, **Scientific Journal Management System**, No. 6:11-27.

- Lotfi, A., Rezaee, M., PashazadehAzari, Z., Yazdani, F., Rassafiani, M., and Akbarzadeh-Baghban, A. (2014), “Construction and Validation of Parenting Role Tasks Questionnaire in Persian”, **The Scientific Journal of Rehabilitation Medicine**, No. 3(2):60-7.
- Mirzadeh, A., and Gandom-Kar, R. (2013), **Practical Guide of Program Evaluation**, Tehran: Teimurzadeh Publication.
- Mohammadiyeganeh, B., Cheraghi, M., and Ahmadi, K. (2014), “Review the Effects of Micro-Credit on Economic Empowerment of the Rural Poor Case study: Ghani Begloo Village, Zanjan City”, **Geography and Development Iranian Journal**, No. 12: 233-47.
- Nasiri, H. A., and Samani, S. (2008), “Developing a Reliable and Valid Family Needs Scale for Iranian Families”, **Journal of Family Research**, No. 4: 109-122
- Noorullahi, B., and Najafpour, M. (2011), **Factors Affecting the Incidence of Street Children in Lorestan Province**, Hojoun KHAMOUSH Conference, Cultural Deputy of Jihad University of Lorestan Province.
- Reale, D. (2008), **Away from Home: Protecting and Supporting Children on the Move**, UK: Save the Children.
- Skhosana, R. (2013), **Social Welfare Services Rendered to Street Children in Pretoria: Perspectives of Service Providers**, *Master’s thesis in Social Science*, University of South Africa.
- Skhosana, R., Schenck, R., and Botha P. (2014), “Factors Enabling and Hampering Social Welfare Services Rendered to Street Children in Pretoria: Perspectives of Service Providers”, **Social Work**, No 50: 213-236. <http://dx.doi.org/10.15270/50-2-396>.
- State Welfare Organization of Iran (2007), **Guideline of street children centers**. Tehran: Office of Social Victims in State Welfare Organization of Iran.
- Tabnak News (2015), **Statistics of street children**, <http://tabnakbato.ir/fa/news/1>.
- Temaluru, Y., Ricaldi-Coquelin, A.M and Mandari, B (2005), **A Study of Policies and Programs of Street Children Education in Indonesia**, Indonesia: Indonesia Foundation and UNESCO-Jakarta.
- Vameghi, M. (2013), **Evaluating High-Risk Behaviors of Street Children and Design an Intervention to Prevent HIV among Them**, State Welfare Organization of Iran and the University of Social Welfare and Rehabilitation.

- Vameghi, M., Rafii, H., Sajadi, H., and Rashidian, A. (2011), "A Systematic Review of Studies on Street Children in Iran in the Past Decade", **Iranian Journal of Social Problems of Iran**, No. 2: 135-166.
- Vameghi, M., Roshanfekar, P., Ali, D., Noroozi, M., Madani, S., McFarland, W., and Mirzazadeh, A. (2019), Population Size Estimates of Street Children in Iran: Synthesis of Multiple Methods. **Journal of Urban Health**. No. 96. 10.1007/s11524-019-00354-4.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ارزشیابی اثربخشی طرح سامان‌دهی کودکان خیابانی ایران*

^۱ ملیحه عرشی

^۲ محمد سبزی خوشنامی

^۳ الهام محمدی

^۴ مرضیه تکفلی

^۵ فرانک ایمانی

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۵/۰۷

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۲/۰۴

چکیده

پدیده کودکان خیابانی یکی از آسیب‌های اجتماعی جوامع مدرن و صنعتی است. در ایران، سازمان بهزیستی از سال ۱۳۸۴، متولی طرح سامان‌دهی کودکان خیابانی شده است. این مطالعه، میزان اثربخشی این طرح در نیل به اهدافش را بررسی کرده است. روش پژوهش حاضر پیمایشی از نوع توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری پژوهش نیز شامل کودکان خیابانی مراکز سامان‌دهی کودکان کار خیابانی بهزیستی استان‌های منتخب (سراسر کشور) و والدین یا سرپرستان این کودکان است. ابزار پژوهش مصاحبه و پرسشنامه محقق‌ساخته براساس اهداف طرح بوده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تغییر معنادار و مؤثری در وضعیت اشتغال به تحصیل کودکان ایجاد نشده است. بعد از مداخله در طرح، وضعیت کار کودک به‌صورت معناداری کاهش یافته است؛ به طوری که حدود ۲۳ درصد کودکان بعد از مداخله کار نمی‌کنند. با توجه به هدف بهبود سامان‌یابی کودکان خیابانی، حدود ۱۵ درصد کودکان از سرپرستی والدین بی‌کفایت خود خارج شده‌اند. درباره وضعیت طرح در دستیابی به هدف بهبود ظرفیت‌های خانواده، در مجموع تنها ۲۰ درصد از خانواده‌های این کودکان با توجه به معیارها توانمند شدند. با توجه به یافته‌های این پژوهش می‌توان عنوان کرد که طرح سامان‌دهی کودکان خیابانی با وجود اینکه در نیل به برخی اهداف موفق بوده است، توانمندسازی کودکان و خانواده‌ها در سطح قابل‌قبولی صورت نگرفته است و در دستیابی به مجموع اهداف خود نیاز به برنامه‌ریزی تخصصی‌تر وجود دارد؛ بنابراین نیاز است با توجه به ارزشیابی طرح، تغییراتی در اهداف، تعاریف، نحوه عملکرد و خدمات تخصصی ایجاد شود. پیشنهاد می‌شود شاخص‌های کمی و کیفی قابل‌سنجش برای اهداف طرح سامان‌دهی کودکان خیابانی تعریف و رویکردهای مداخله مددکاری اجتماعی براساس دیدگاه‌های جدید تنظیم شود.

واژه‌های کلیدی: ارزشیابی، طرح سامان‌دهی، سازمان بهزیستی، کودک خیابانی، کودک کار.

* مستخرج از طرح پژوهشی «ارزشیابی اثربخشی طرح سامان‌دهی کودکان خیابانی» است که به سفارش معاونت امور اجتماعی دفتر امور آسیب‌دیدگان اجتماعی سازمان بهزیستی کل کشور انجام شده است.

۱. عضو هیئت علمی گروه مددکاری اجتماعی، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی، marshisw@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری مددکاری اجتماعی، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی، (نویسنده مسئول). m.khosnam64@gmail.com

۳. عضو هیئت علمی گروه مددکاری اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی، elham.mohammadi@atu.ac.ir

۴. دانشجوی دکتری مددکاری اجتماعی، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی، marzieh.takaffoli@gmail.com

۵. دانشجوی دکتری مددکاری اجتماعی، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی، faranakimani@gmail.com

مقدمه و طرح مسئله

کودکان بزرگ‌ترین سرمایه ملی هستند؛ از این‌رو حفظ و بقای هر جامعه بستگی به پرورش و تربیت صحیح کودکان آن جامعه دارد. فرایند اجتماعی‌شدن و تعلیم و تربیت آن‌ها باید به‌طور کامل و با بهترین کیفیت انجام شود و تحت توجه و نظارت شدید خانواده و جامعه باشد (ایمانی و نرسیسیانس، ۱۳۹۱). در سال‌های اخیر، به دلیل گسترش مسائل و نابسامانی‌های اجتماعی و پدیده‌های همچون فقر، حاشیه‌نشینی، نابرابری‌های اجتماعی، جنگ، مهاجرت و غیره ساختار نظام خانواده در جوامع دستخوش تحول و گاه دچار تزلزل شده و موجب شده است برخی کودکان از امکان ادامه روند رشد طبیعی و زندگی مانند سایر کودکان در محیط خانواده سالم باز بمانند و به‌ناچار در شهرهای بزرگ و مکان‌های پرتردد به کار یا زندگی در خیابان مشغول شوند.

در ایران از تعداد کودکان خیابانی که در مجموع تعاریف گوناگون، آن‌ها را افراد زیر ۱۸ سال درگیر معاش و زندگی در خیابان با درجات متفاوتی از ارتباط با خانواده می‌دانند، آمار دقیقی در دسترس نیست. براساس آمارهای رسمی و غیرمتردد، تعداد کودکان کار و خیابان، از ۷۰۰ هزار نفر تا ۷ میلیون مطرح می‌شود. دلیل این گوناگونی در آماردهی، وجود چندین سازمان متولی است (خبرگزاری‌های آنا و تابناک، ۱۳۹۴؛ سایت سازمان بهزیستی، ۱۳۹۹). همچنین براساس تخمین‌های آماری محققان (وامقی و همکاران، ۲۰۱۹) نرخ کودکان کار (۵-۱۸ سال) به ازای هر ۱۰ هزار نفر از جمعیت کشور، ۳/۲ است. با در نظر گرفتن این تخمین و جمعیت فعلی کلی کشور، حداقل حدود ۲۷ هزار کودک کار بین ۵ تا ۱۸ ساله در کشور وجود دارند. افزون بر تعداد آن‌ها، درباره ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و خانوادگی آن‌ها نیز اطلاعات یک‌دستی وجود ندارد، اما به‌طورکلی حداقل حدود ۳۹ درصد کودکان کار را افغانستانی‌ها و بقیه را ایرانی‌ها تشکیل می‌دهند. ۷۶ تا ۷۹ درصد آن‌ها نیز خانواده دارند و با آن‌ها زندگی می‌کنند (سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۹۸).

این پدیده را عده‌ای با اشاره به فقر شهری و برخی نیز براساس نظریه بی‌سازمانی تبیین می‌کنند و عده‌ای نیز سهم انحرافات خانواده، مانند رهاکردن کودکان در خیابان، بدرفتاری با کودکان و ناسازگاری‌های خانوادگی را پررنگ می‌دانند، اما باید آن را پدیده‌ای پیچیده و نیازمند نگاه چندبعدی دانست (افشانی و همکاران، ۱۳۹۱). نگاه چندبعدی به این پدیده، امکان

سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی‌های بهتر را فراهم می‌کند. در کشورهای مختلف در برخورد با مسئله کودکان کار و خیابان، سیاست‌ها و طرح‌های مختلفی درباره کودکان خیابانی اجرا شده است. در شهر دورین، بزرگ‌ترین شهر آفریقای جنوبی، خدمات ارائه‌شده به کودکان خیابانی به‌کمک سازمان‌های غیردولتی و برخی مراکز در سطح شهر صورت می‌گیرد و شامل ارائه خوراک، امکانات شست‌وشو و نظافت شخصی، مشاوره و آموزش سلامت جنسی (کلینیک‌های ثابت و سیار)، خانه‌های سلامت سیار، فعالیت‌های هنری سازمان‌یافته و تسهیلات اقامتی (پناهگاه‌ها و تسهیلات مسکن به خانواده‌ها) است (کلاشرتی و واکر، ۲۰۱۱).

کشور اندونزی، خانه‌های امن^۱ را به‌عنوان مدل اصلی ارائه خدمات به کودکان خیابانی ارائه می‌دهد. این مراکز، مکانی برای تسهیل ارائه خدمات به این کودکان از سوی همه نهادهایی است که تمایل به خدمت دارند؛ البته دولت اندونزی تنها خدماتی که به این کودکان به‌صورت مستقیم ارائه می‌دهد، خدمات آموزشی به کودکان محروم از تحصیل است و در واقع به‌عنوان تسهیلگر برای سایر مؤسسات به‌منظور ارائه خدمات گوناگون عمل می‌کند. راهبردهای دولت اندونزی برای آموزش کودکان خیابانی به این شرح است: توانمندسازی و تسهیلگری NGO ها برای کار در زمینه آموزش به کودکان خیابانی و سایر گروه‌های آسیب‌دیده، جلب مشارکت اجتماعات محلی و بخش خصوصی در آموزش، فراهم کردن آموزش و مهارت‌های زندگی بر پایه حقایق زندگی کودکان خیابانی، شبکه‌سازی دولت و سازمان‌های غیردولتی در حوزه کودکان خیابانی و غیره (تمالوو و ریکالدی، ۲۰۰۵).

در ایران، سازمان‌های مختلفی به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم فعالیت‌هایی در حوزه کودکان خیابانی انجام می‌دهند. این سازمان‌ها را می‌توان در سه دسته دولتی، نهادهای عمومی و غیردولتی طبقه‌بندی کرد. سازمان بهزیستی از سوی دولت جمهوری اسلامی ایران متولی بحث کودکان خیابانی است و مسئولیت دارد تا کودکان خیابانی را جذب و پذیرش کند و حامی آنان تا مرحله توانمندسازی خود و خانواده‌شان باشد (سازمان بهزیستی کل کشور، ۱۳۸۶)، اما در عمل چندین سازمان دیگر از جمله وزارت کشور، معاونت اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، نیروی انتظامی و همچنین پس از تشکیل وزارت رفاه و تأمین

اجتماعی^۱ این وزارتخانه نیز در کار سیاست‌گذاری و تهیه برنامه‌های اجرایی برای بهبود شرایط کودکان خیابانی بوده‌اند (وامقی، ۱۳۸۴).

دفتر امور آسیب‌دیدگان اجتماعی در سازمان بهزیستی کشور در سال ۱۳۷۸ برای سامان‌دهی کودکان خیابانی اقدام به تدوین و اجرای طرح پذیرش، تشخیص و جایگزینی کودکان خیابانی کرده است؛ در نتیجه در بهار سال ۱۳۸۶ این طرح بازنگری و اصلاحاتی به آن وارد شد و همچنان به فعالیت خود در سطح کشور ادامه می‌دهد. مراکز و پایگاه‌های ارائه‌دهنده خدمات در این دستورالعمل مطابق با چهار سطح (سرپایی، کوتامدت، میانمدت و بلندمدت) تعریف شده در آیین‌نامه سامان‌دهی کودکان خیابانی به فعالیت می‌پردازند و به همه کودکان خیابانی در کشور که واجد شرایط پذیرش باشند خدمات ارائه می‌دهند (هیئت‌وزیران، ۱۳۸۴). به دلیل اهمیت پدیده کودکان خیابانی، بالابودن اعتبارات اختصاص یافته به اجرای این طرح، استفاده از نیروی انسانی فراوان در اجرای این طرح و اهمیت نیل به اهداف طرح، سنجش اثربخشی طرح امری اجتناب‌ناپذیر و بسیار مهم است. با توجه به تعریف اثربخشی، که باید میزان نیل به اهداف طرح مورد نظر را بسنجد (میرکمالی، ۱۳۷۵؛ کتبی و همکاران ۱۳۹۵؛ میرزاده و گندم‌کار، ۱۳۹۲) و به دلیل نبود اهداف و متغیرهای قابل‌سنجش در طرح سامان‌دهی، پس از مطالعه تحلیل تماتیک و تعیین اهداف مهم و سنجش‌پذیر طرح، در این مقاله میزان تأثیر طرح (مربوط به مراکز مداخله‌ای سطح ۲) بر اهداف سنجش‌پذیر شده شامل تأمین حقوق کودک (تحصیل و عدم آزاردیدگی کودک)، کاهش کار کودکان، بهبود وضعیت سرپرستی، تأمین نیازها و کیفیت زندگی کودک، توانمندسازی (حرفه‌ای) و بهبود ظرفیت‌های خانواده (توان پاسخگویی، توانمندسازی، بازتوانی) بررسی می‌شود.

چارچوب نظری

پیش از دهه ۱۹۸۰ بیشتر مطالعات به‌طور عمده بر عوامل فردی تأکید داشتند که این دیدگاه ناشی از رویکرد آسیب‌شناسی فردی بود. در این رهیافت نظری، واحد تحلیل فرد است نه جامعه.

۱. وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی فعلی

مشکلات و مسائل جامعه نیز نه معطوف به نظام اجتماعی کل، بلکه به افراد و گروه‌های مدنظر معطوف است (نورالهی و پورمحمد، ۱۳۹۰)، اما پژوهش‌های انجام‌شده تا حدودی بی‌کفایتی این رهیافت را آشکار می‌کند. امروزه نیز درک پدیده کودکان خیابانی و علت‌های بروز آن تغییر کرده است. ناسازگاری آن‌ها با هنجارهای جامعه و شکست فرایند اجتماع‌پذیری آن‌ها ناشی از ویژگی‌ها و رفتارهای فردی آن‌ها نیست (نورالهی و پورمحمد، ۱۳۹۰).

با مرور منابع مختلف درباره کودکان خیابانی و جمع‌بندی آن‌ها می‌توان گفت چند دیدگاه نظری برای تبیین این پدیده مطرح شده است: تبیین اول، منشأ کودکان خیابانی را به فقر شهری منتسب می‌کند. تبیین دوم، منشأ را آن انحراف خانواده‌ها (مانند رهاکردن کودکان در خیابان، بدرفتاری با آنان و ناسازگاری‌های خانوادگی) می‌داند و تبیین سوم نیز بر مدرنیزاسیون تأکید دارد. دیدگاه چهارم بر ناکارآمدی قواعد و هنجارهای اجتماعی تأکید و به نقش عوامل ساختاری توجه می‌کند که به نظریه بی‌سازمانی مشهور است (افشانی و همکاران، ۱۳۹۱). در دیدگاه نظریه بی‌سازمانی اجتماعی^۱ که شامل نظریه آنومی^۲ مرتون^۳ و نظریه عدم تعادل ساختاری پارسونز^۴ و نیزیت^۵ است، در بررسی مسائل و آسیب‌های اجتماعی به شرایطی توجه می‌شود که به ازهم‌گسیختگی، ضعف، تناقض و ناکارآمدی قواعد، هنجارها و ساخت اجتماعی منجر می‌شود و بی‌تعادلی ساختاری و ضعف انسجام اجتماعی را به وجود می‌آورد. این نظریه‌ها برخلاف نظریه آسیب‌شناسی اجتماعی، بر واحدهای تحلیل بزرگ‌تری مانند ساختارها، خرده‌نظام‌ها، نهادها، گروه‌ها، اقشار یا طبقات اجتماعی متمرکز می‌شود. نظریه فوق نقش عوامل ساختاری را که مانع انطباق و سازگاری گروه‌ها و اقشار اجتماعی یا خرده‌نظام‌ها و نهادهای جامعه با تغییرات اجتماعی و محیطی سریع می‌شوند بررسی می‌کند. نظریه بی‌سازمانی اجتماعی در مقایسه با نظریه آسیب‌شناسی اجتماعی، از قدرت تبیین بیشتری برای توضیح مسئله کودکان خیابانی برخوردار است (حسینی، ۱۳۸۴).

یکی دیگر از دیدگاه‌هایی که قابلیت بیشتری برای تبیین خیابانی شدن کودکان دارد، فرهنگ فقر است. براساس این دیدگاه اسکار لویثس بر آن است که بسیاری از افراد فقیر، نیروی روانی

1. Social Disorganization
2. Anomie
3. Merton
4. Parsonz
5. Nizbet

کافی برای بیرون کشیدن خود از فقر را ندارند؛ در نتیجه نمی‌توانند از کمک‌های اقتصادی برنامه کمک‌درآمد برای بهبود وضع خویش استفاده کنند (افشانی و همکاران، ۱۳۹۱ به نقل از بیکر، ۱۳۸۹: ۲۴). نظریه فرهنگ فقر با رویکرد روان‌شناسی اجتماعی با این پیش‌فرض آغاز شده است که فرهنگ فقر نوعی شیوه زندگی است که دارای ابعاد روانی و اجتماعی، مانند گوشه‌گیری و انزوا و حمایت‌نکردن خانواده از آن افراد است. ماجراجویی، پرخاشگری و تن‌دادن به احساسات و امیال آنی از ویژگی‌های فرهنگ فقر است؛ پس از یکسو خرده‌فرهنگ فقر را شکل می‌دهد و از سوی دیگر بستر بزهکاری افراد را فراهم می‌کند (افشانی و همکاران، ۱۳۹۱ به نقل از احمدی و ایمان، ۱۳۸۴).

علاوه بر نظریه‌های مطرح‌شده، رهیافت کنش متقابل نمادی در تبیین پدیده کودکان خیابانی در ایران نیز می‌تواند تا حدودی راه‌گشا باشد. این رهیافت و دیدگاه‌های متأثر از آن برای فهم چگونگی شکل‌گیری تصاویری خاص از کودکان خیابانی و علل و انگیزه شکل‌گیری این تصویر و منافع و علایق پشت این تصاویر مفید است. فرضی که از این رهیافت برمی‌آید این است که کودکان خیابانی و خانواده‌های آن‌ها از کار خود در خیابان چه برداشتی دارند و چه منافع و علایقی حضور آن‌ها را در خیابان استمرار می‌بخشد (نورالهی و پورمحمد، ۱۳۹۰).

روش‌شناسی پژوهش

در این مقاله که بخشی از یک مطالعه گسترده‌تر با روش پژوهش ترکیبی برای ارزشیابی اثربخشی است، تنها بر بخشی کمی از نوع پیمایشی تمرکز شده است. روش پیمایشی به دلیل نبود اطلاعات، هدف‌گذاری‌ها و ارزیابی‌های دقیق پیش از دریافت مداخلات در طرح (که از ویژگی‌های سازمان‌های اجرایی در کشور است) به ناچار به‌عنوان جایگزینی برای روش پژوهش شبه آزمایشی انتخاب شد. جمعیت آماری این مطالعه کودکان کار و خیابانی مراکز سامان‌دهی سطح دو و کودکان کار خیابانی سازمان بهزیستی است. مراکز سطح دو، در دسته مراکز سامان‌دهی از نوع اقامت کوتاه‌مدت قرار می‌گیرند که کودک کار بعد از ارجاع و پذیرش به مدت ۲۱ روز^۱ در آن نگهداری می‌شود. همچنین مجموعه‌ای از خدمات بهداشتی و پزشکی

۱. براساس یکی از تبصره‌های آیین‌نامه سامان‌دهی کودکان خیابانی مصوب ۱۳۸۴/۴/۲۶ هیئت وزیران، در موارد

(ویزیت‌های پزشکی، بررسی سوءتغذیه و وضعیت بهداشتی) خدمات مددکاری اجتماعی (ارتباط با خانواده و ارزیابی روانی- اجتماعی خانواده و کودک، بررسی وضعیت کودک‌آزاری، وضعیت سرپرستی، تدوین طرح کمکی توانمندسازی برای کودک و خانواده)، خدمات روان‌شناسی (شامل آموزش مهارت‌های زندگی و ارزیابی روانی کودک)، خدمات حقوقی (پیگیری وضعیت احراز هویت و شناسنامه)، خدمات حرفه‌آموزی به کودک و خانواده در آن‌ها ارائه می‌شود. جامعه آماری که سازمان بهزیستی کشور اطلاعات آن را برای پژوهش در اختیار پژوهشگران قرار داده است، کودکان کار مراکز اقامتی کوتاه‌مدت، در چهار استان کشور (تهران، کردستان، سمنان و سیستان و بلوچستان) بود. براساس روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای و به کمک جدول مورگان، حجم نمونه از این استان‌ها براساس جدول ۱، تعداد ۲۷۹ نفر به دست آمد.

جدول ۱. جامعه آماری و حجم نمونه پژوهش

نام استان	جامعه و نمونه		جامعه		حجم نمونه
	کودک	سرپرست	کودک	سرپرست	سرپرست
تهران	۴۰۰	۴۰۰	۱۰۵	۱۰۵	۱۰۵
کردستان	۲۰۰	۲۰۰	۵۳	۵۳	۵۳
سمنان	۱۶۰	۱۶۰	۴۲	۴۲	۴۲
سیستان و بلوچستان	۳۰۰	۳۰۰	۷۹	۷۹	۷۹

ابزارهای جمع‌آوری داده‌ها براساس ویژگی‌های متغیرهای مورد هدف طرح مشخص شدند. دو پرسشنامه محقق‌ساخته پس از مرور منابع موجود، مصاحبه با کارشناسان و متخصصان و مرور ابزارهای سنجشی که برای آن متغیرها وجود داشتند، طراحی شدند. یکی از این پرسشنامه‌ها برای بررسی متغیرهای مربوط به اثربخشی در کودکان و دیگری برای بررسی متغیرهای مربوط به اثربخشی در خانواده‌ها بود.

استثنایی و در صورت ضرورت با نظر تیم تخصصی مدت اقامت کوتاه‌مدت تا حداکثر یک دوره قابل تمدید است. همچنین براساس مشاهدات میدانی پژوهشگران این مطالعه در مراکز منتخب، با کودکانی مصاحبه کردند که مدت اقامت آن‌ها بیش از چند ماه بیان شد.

۱. پرسشنامه خودگزارشی اثربخشی کودکان (محقق ساخته): براساس متغیرهای مورد

هدف اثربخشی، این پرسشنامه پنج قسمت دارد:

قسمت اول: وضعیت تحصیل: زیرشاخص‌های متغیر وضعیت تحصیل عبارت‌اند از: اشتغال به تحصیل (با طیف پاسخ بله و خیر)، تعداد روزهای حضور در مدرسه (با طیف پاسخ تمام هفته تا یک روز در هفته)، کیفیت حضور روزانه در مدرسه (با طیف پاسخ تمام وقت و پاره وقت).

قسمت دوم: وضعیت آزارپذیری کودک: جسمی، روانی و جنسی براساس فرم کودک‌آزاری در بدو ورود کودک به مرکز تکمیل می‌شود.

قسمت سوم: وضعیت کار: زیرشاخص‌ها عبارت‌اند از: نوع کار (با پاسخ‌های اسمی دست‌فروشی، گدایی، فال‌فروشی و غیره)، تعداد روزهای کاری در هفته (با طیف پاسخ تمام هفته تا یک روز در هفته)، تعداد ساعات کار روزانه، اجبار به کار (با پاسخ بله و خیر).

قسمت چهارم: وضعیت سامان‌دهی کودک: این قسمت دو بعد از سامان‌دهی را می‌سنجد. یک بعد سامان‌دهی، شامل وضعیت سرپرستی کودک است که با سؤال نوع سرپرست (با طیف پاسخ پدر، مادر، والدین، جد پدری یا مادری، خویشاوندان) سنجیده شد و بعد دوم سامان‌دهی به بررسی وضعیت تأمین نیازهای کودک می‌پردازد که با زیرشاخص‌های میزان پاسخ به نیازهای تغذیه (با طیف پاسخ هیچ‌وقت تا همیشه)، بهداشت و درمان (با طیف پاسخ هیچ‌وقت تا همیشه)، سرپناه (با طیف پاسخ کاملاً نامناسب تا کاملاً مناسب)، تربیت و محبت (با طیف پاسخ هیچ تا زیاد) و اوقات فراغت (با طیف پاسخ هیچ‌وقت تا همیشه) سنجیده می‌شود.

قسمت پنجم: کیفیت زندگی کودک: این قسمت کیفیت زندگی در ابعاد جسمی، روانی و خانوادگی در قالب سؤالات قبل و بعد سنجیده شد. در هرکدام از این ابعاد، میزان کیفیت زندگی با استفاده از سؤالات (با طیف پاسخ هیچ تا زیاد) سنجش شد.

قسمت ششم: خدمات توانمندسازی حرفه‌ای: با پرسش‌هایی درباره وضعیت دریافت خدمات حرفه‌آموزی، نوع خدمات حرفه‌آموزی و میزان تأثیرگذاری ادراک شده خدمات سنجیده شد.

برای طراحی سؤالات چک‌لیست اثربخشی کودک در هر قسمت، از ابزارهای سنجشی که اعتبار و پایایی داشتند، استفاده شد که عبارت‌اند از: پرسشنامه روابط والدین و فرزندان (سیاهه پیوندهای والدینی پارکر)، پرسشنامه والدگری آلاباما، پرسشنامه بررسی وظایف نقش والدینی (لطفی و همکاران، ۱۳۹۳)، پرسشنامه حقوق کودک (جویباری و همکاران، ۱۳۹۰)، مقیاس نیازهای خانواده (نصیری و سامانی، ۱۳۸۷)، پرسشنامه کیفیت زندگی مرتبط با سلامتی کودکان کیندل، پرسشنامه کیفیت زندگی مرتبط با سلامت کیداسکرین، پرسشنامه محقق‌ساخته پژوهش بررسی عوامل مؤثر بر توانمندسازی روان‌شناختی زنان روستایی (چرمچیان لنگرودی و علی بیگی، ۱۳۹۲) و شاخص‌های پانزده‌گانه توانمندسازی اقتصادی در پژوهش بررسی اعتبارات خرد بر توانمندسازی اقتصادی فقرای روستایی (محمدی یگانه، چراغی و احمدی، ۱۳۹۳). این پرسشنامه در اختیار ده استاد حوزه مددکاری اجتماعی و علوم اجتماعی قرار گرفت و اعتبار صوری آن تأیید شد.

نحوه نمره‌دهی این چک‌لیست به این گونه است که در غیر سؤالاتی با طیف پاسخ اسمی، یا به عبارت دقیق‌تر در سؤالاتی که بیشتر دارای طیف پاسخ لیکرتی چهارتایی بودند (مانند تعداد روزهای حضور در مدرسه، کیفیت حضور روزانه در مدرسه، میزان پاسخ به نیازهای تغذیه، بهداشت و درمان، سرپناه، تربیت و محبت، اوقات فراغت، میزان توانمندی حرفه‌ای ادراک‌شده، میزان تأثیرگذاری شغلی، کیفیت زندگی جسمی، روانی و خانوادگی) به ترتیب به پایین‌ترین پاسخ طیف نمره ۱ و به بالاترین پاسخ طیف، نمره ۴ داده شد.

۲. پرسشنامه خودگزارشی اثربخشی خانواده (محقق‌ساخته): با توجه به متغیرهای

اثربخشی مربوط به هدف خانواده در طرح که بر بهبود ظرفیت‌های خانواده (توانمندسازی) شامل ابعاد چندگانه (خدمات شغلی خانواده، خدمات توانمندسازی مالی و خدمات کاهش آسیب‌دیدگی اجتماعی یا بازتوانی) متمرکز بود، پرسشنامه‌ای طراحی شد. هرکدام از این ابعاد در قالب سؤال‌هایی، جنبه‌های وضعیت دریافت خدمات مربوط (با طیف پاسخ بله، خیر، موردی ندارد)، نوع خدمات توانمندسازی مربوط (با طیف پاسخ اسمی) و کیفیت اثرگذاری ادراک‌شده خدمات مربوط (با طیف پاسخ بدتر شدن، بدون تغییر و بهتر شدن) را سنجیدند. این پرسشنامه نیز در اختیار ده استاد حوزه مددکاری اجتماعی و علوم اجتماعی قرار گرفت و اعتبار صوری آن تأیید شد.

در روند اجرای کار، در ابتدا براساس هماهنگی‌های صورت‌گرفته با سازمان بهزیستی کشور، معرفی‌نامه دریافت و با مراکز کودکان کار خیابان چهار استان تهران، سمنان، سیستان و بلوچستان و کردستان، ارتباط برقرار شد. مسئول اجرای طرح نیز به همراه دو نفر از همکاران برای جمع‌آوری داده‌ها به استان‌های مذکور سفر کردند. همچنین با هماهنگی مراکز و استفاده از دیدگاه‌های کارشناسان درباره تعداد پرونده‌های موجود، فهرستی از پرونده‌های کودکان ترخیص‌شده از آن مراکز طی مدت هفت سال استخراج شد و نمونه‌گیری از آن‌ها براساس حجم نمونه انتخاب‌شده در هر استان صورت گرفت؛ البته به دلیل در دسترس نبودن حجم نمونه و گاهی تکمیل ناقص اطلاعات، حجم نمونه به ۱۲۴ کودک و ۹۸ نفر سرپرست در چهار استان کاهش یافت؛ به طوری که حجم نمونه در استان تهران به ۴۵ نفر، در سمنان به ۲۱ نفر، در کردستان به ۲۸ نفر و در سیستان و بلوچستان به به عبارت دیگر، این پژوهش با نرخ پاسخگویی ۴۴ درصد برای کودکان و ۳۵ درصد برای سرپرستان انجام شد. برای تکمیل پرسشنامه در همین حجم نمونه از ارتباط با کودکان ترخیصی و سرپرستانشان در قالب بازدید از منزل اقدام شد و پرسشنامه‌های مربوط به کودک و سرپرست تکمیل شد. ۳۰ نفر رسید. کل فرایند جمع‌آوری داده‌ها، طی ۲۵ روز با حضور تیم پژوهش در استان‌های منتخب انجام شد. کودکان خیابان و سرپرستان آن‌ها از سوی پژوهشگران درباره اهداف پژوهش آگاه شدند و در صورت توافق برای شرکت در پژوهش، شفاهی در حضور دو پرسشگر رضایت خود را اعلام کردند. آن‌ها امکان انصراف از پژوهش را در هر زمان داشتند. همچنین برای تأمین محرمانه‌بودن اطلاعات کودکان و سرپرستان، پرسشنامه‌ها بدون نام تکمیل شد.

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار آماری SPSS استفاده شد. برای توصیف داده‌ها نیز از جداول فراوانی و آماره‌های میانگین، انحراف معیار، حداقل و حداکثر استفاده شد. برای تحلیل داده‌ها و بررسی فرضیه‌های این پژوهش در ابتدا نرمالیت متغیرهای کمی با بررسی کجی و چولگی مشخص شد. برای متغیرهای دارای توزیع غیرنرمال از آزمون‌های مک‌نمار، ویلکاکسون، برای متغیرهای دارای توزیع نرمال از آزمون t زوجی و برای بررسی‌های دقیق‌تر رابطه بین متغیرهای کیفی اسمی از آزمون مربع خی استفاده شد.

یافته‌ها

از میان ۱۲۴ کودکی که در نهایت به‌عنوان نمونه باقی ماندند، ۹۶/۴۲ درصد پسر و باقی دختر و همچنین ۸۳/۸۷ درصد ایرانی و ۱۶/۱۳ درصد از اتباع خارجی بودند. در جدول ۲ بازه سنی و وضعیت تحصیلی این کودکان آمده است.

جدول ۲. سن و وضعیت تحصیلی کودکان کار و خیابان

سن	فراوانی	درصد فراوانی	وضعیت تحصیلات	فراوانی	درصد فراوانی
۶-۰ سال	۶	۴/۳۰	زیر سن مدرسه	۵	۳/۹۴
۶-۱۱ سال	۴۳	۳۵/۱۲	ابتدایی	۳۹	۳۱/۵۴
۱۲-۱۴ سال	۴۰	۳۲/۲۵	راهنمایی	۲۷	۲۱/۵۰
۱۵-۱۸ سال	۳۵	۲۸/۳۱	متوسطه	۱۶	۱۲/۹۰
			ترک تحصیل	۳۷	۳۰/۱۰
مجموع	۱۲۴	۱۰۰ درصد	مجموع	۱۲۴	۱۰۰

حمایت/ تأمین حقوق (تحصیل و آزارندیدن کودک): درباره وضعیت تحصیلی کودکان مورد مطالعه، یافته‌ها نشان می‌دهد قبل از مداخله مرکز، ۳۵ درصد کودکان به مدرسه می‌رفتند که بعد از طرح کودکان کار، این میزان به ۴۵ درصد رسید. براساس نتیجه آزمون مک‌نمار، وضعیت تحصیل کودکان ($n = 124$ و $p\text{-value} = 0/219$) و همچنین کیفیت وضعیت حضور هفتگی کودکان خیابانی در مدرسه ($n = 43$ و $p\text{-value} = 0/89$) قبل و بعد از مداخله مرکز، تفاوت معناداری نکرده است.

جدول ۳. توزیع فراوانی اشتغال به تحصیل قبل و بعد از طرح و آزمون مک‌نمار

وضعیت اشتغال به تحصیل	قبل		بعد		مقدار معناداری آزمون مک‌نمار
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
محصل	۴۳	۳۵	۵۹	۴۵	۰,۲۱۹
غیر محصل	۸۱	۶۵	۶۵	۵۵	
جمع	۱۲۴	۱۰۰			

وضعیت کلی آزاردیدگی کودکان: به کمک محتوای اطلاعات پرونده‌های موجود و مصاحبه می‌توان عنوان کرد، ۶۰ درصد کودکان خیابانی سابقه آزاردیدگی دارند. ۵۴ درصد آن‌ها آزارهای جسمی دیده‌اند و ۲۱/۶ درصد نیز مورد غفلت قرار گرفته‌اند. کودکان آزاردیده عمدتاً توسط پدر (۵۹/۴ درصد)، مادر (۲۴/۴ درصد) و والدین (۱۲/۱ درصد) خود به صورت کلی آزار دیده‌اند. ۱۰۰ درصد آزارگران، بیکار و حدود ۷۰ درصد آن‌ها معتاد بودند. همچنین ۱۲ درصد بیماری جسمی یا روانی داشتند.

کاهش کار کودکان کار و خیابان: درباره وضعیت کار کودکان که به کمک دو زیرشاخص وضعیت اشتغال و نیز ساعات کار هفتگی بررسی شد، نتایج نشان می‌دهد پیش از مداخله، ۱۰۰ درصد این کودکان کار می‌کردند و بعد از مداخله، حدود ۲۲/۶ درصد دیگر کار نمی‌کردند. از آن دسته افرادی که هم قبل (۸۰ درصد) و هم بعد از مداخله (۴۵/۱ درصد) کار می‌کردند، بیشترین نوع کاری که کودکان کار انجام می‌دادند، دست‌فروشی بود که البته بعد از مداخله، کودکان به جای دست‌فروشی بیشتر به گدایی (از ۹/۶ درصد به ۱۴/۵ درصد) و فال‌فروشی (۱۰/۴ درصد به ۱۵/۲ درصد) و حتی شاگردی در مغازه (از ۰ درصد به ۴/۸ درصد) روی آوردند. قبل از مداخله ۳۷ درصد کودکان خیابانی همه روزهای هفته را کار می‌کردند، اما این رقم بعد از مداخله به ۲۹/۸ درصد کاهش یافت. همچنین نتایج نشان می‌دهد در آن دسته از کودکانی که بعد از مداخله مرکز نیز کار می‌کردند، میزان ساعات کاری هفتگی، به صورت معناداری تفاوت یافته و کمتر شده است. به طور کلی تعداد روزهای کار کودکان بعد از مداخله کاهش پیدا کرده است.

بهبود وضعیت سامان‌یابی کودکان بدون امکان سامان‌دهی خانوادگی: با توجه به جدول ۴، وضعیت سرپرستی کودک قبل و بعد از مداخله به این صورت تغییر کرد که سهم پدربزرگ و مادربزرگ و همچنین خویشاوندان به عنوان سرپرست افزایش یافت. آزمون مربع خن نیز حاکی از آن بود که تفاوت معناداری میان وضعیت سرپرستی کودکان کار، قبل و بعد از طرح به وجود آمده است ($P=0.001$).

جدول ۴. فراوانی مطلق و درصدی وضعیت سرپرستی کودکان قبل و بعد

مقدار معناداری	مربع خی	بعد		قبل		وضعیت سرپرست
		درصد	N	درصد	N	
۰/۰۰۱	۳/۴۸	۲/۴	۳	۴/۸	۶	پدر
		۱۵/۳	۱۹	۱۷/۷	۲۲	مادر
		۶۵/۳	۸۱	۷۵	۹۳	والدین
		۱۴/۵	۱۸	۲/۴	۳	پدربزرگ و مادربزرگ
		۲/۴	۳	-	-	خویشاوند
		۱۰۰	۱۲۴	۱۰۰	۱۲۴	کل

تأمین نیازها و کیفیت زندگی: با توجه به اینکه متغیرهای انواع نیازها و کیفیت زندگی بعد از بررسی نرمالیتۀ آن‌ها، توزیع نرمال داشتند، از آزمون t زوجی استفاده شد. با توجه به جدول ۵، تفاوت معناداری میان قبل و بعد از مداخلۀ مرکز در وضعیت تأمین نیازهای اولیه (نیازهای جسمی، بهداشتی، سرپناه و محبت و تربیت) کودکان خیابانی و وضعیت کیفیت زندگی جسمی، روانی و خانوادگی وجود دارد ($P < ۰/۰۵$)، اما تأمین نیاز ثانویۀ کودکان خیابانی (اوقات فراغت) بعد از مداخله مرکز، تفاوت معناداری نکرده است.

جدول ۵. مقایسه زوجی میانگین متغیرهای مورد مطالعه قبل و بعد

مقدار معناداری	مقدار آمارۀ t وابسته	درجۀ آزادی	انحراف معیار	میانگین	قبل از مداخله	بعد از مداخله	وضعیت
۰/۰۰۳	-۳/۱۸	۱۲۲	۴/۲۱	۲۳/۰۲	قبل از مداخله	۲۴/۴۷	تأمین نیاز اولیه
					بعد از مداخله	۲۴/۴۷	
۰/۸۱	۰/۲۳	۱۲۳	۰/۹۳	۱/۸۲	قبل از مداخله	۱/۸۰	تأمین نیاز ثانویه
					بعد از مداخله	۱/۸۰	
۰/۰۰۰۱	-۴/۱۹	۱۲۳	۱/۴۷	۸/۰۷	قبل از مداخله	۸/۷۶	کیفیت زندگی کلی
					بعد از مداخله	۸/۷۶	
۰/۰۰۵	-۲/۹۷	۱۲۲	۰/۶۶	۱/۹۷	قبل از مداخله	۲/۲۱	بعد جسمی
					بعد از مداخله	۲/۲۱	کیفیت زندگی
۰/۰۰۳	-۲/۲۴	۱۲۳	۰/۵۹	۲/۴۲	قبل از مداخله	۲/۶۲	کیفیت زندگی
					بعد از مداخله	۲/۶۲	بعد روانی
۰/۰۰۳	-۲/۱۷	۱۲۳	۰/۶۲	۳/۷۲	قبل از مداخله	۳/۹۳	کیفیت زندگی
					بعد از مداخله	۳/۹۳	بعد خانوادگی

توانمندسازی حرفه‌ای کودکان کار: براساس یافته‌های این بخش، ۷۵ درصد کودکان پذیرش شده در مرکز، خدمات حرفه‌آموزی دریافت نکرده بودند و از ۲۵ درصدی که خدمات حرفه‌آموزی دریافت کرده بودند، ۴۱ درصد متمرکز بر آموزش‌های ورزشی بوده‌اند. ۳۹ درصد کودکان کار دریافت‌کننده خدمات حرفه‌آموزی، میزان تأثیرگذاری این خدمات را بر احساس توانمندشدن شغلی خود، در حد کم ارزیابی کردند.

بهبود ظرفیت‌های خانواده (توانمندسازی خانواده): جدول ۶ نشان می‌دهد، ۵ درصد از خانواده‌های کودکان کار خدمات شغلی (مانند ارجاع برای حرفه‌آموزی)، ۵۰ درصد آن‌ها خدمات توانمندسازی مالی (شامل مستمری و کمک‌های موردی) و حدود ۱۰ درصد آن‌ها خدمات بازتوانی (شامل بازتوانی اعتیاد مانند معرفی به کمپ‌های ترک اعتیاد و حمایت‌های مالی بعد از ترک و توان بخشی شامل تحت پوشش قراردادن والدین دارای معلولیت در سازمان بهزیستی) دریافت کرده‌اند. میزان اثرگذاری خدمات شغلی در ۵ درصد دریافت‌کنندگان کمی تأثیرگذار بوده است، اما درباره خدمات توانمندسازی مالی، ۱۹ درصد دریافت‌کنندگان این خدمت را مؤثر دانسته‌اند. از میان معدود دریافت‌کنندگان خدمات بازتوانی نیز دوسوم آن‌ها، خدمات بازتوانی را مؤثر دانسته‌اند.

جدول ۶. فراوانی وضعیت دریافت خدمات در خانواده‌های کودکان کار، نوع خدمات و اثرگذاری ادراک شده آن

حوزه خدمات	وضعیت دریافت خدمات	تعداد	درصد	نوع خدمات	تعداد	درصد	میزان اثرگذاری ادراک شده دریافت‌کنندگان خدمات		وضعیت دریافت خدمات		
							تعداد	درصد	توانمندکننده بودن خدمات	تعداد	درصد
توانمندسازی شغلی	خیر	۱۱۸	۹۵	ارجاع برای حرفه‌آموزی	۶	۱۰۰	هیچ	۰	۰	۱۱۸	۹۵
	بله	۶	۵				کمی بهتر	۳	۵۰	۰	۰
							بدون پاسخ	۳	۵۰	۳	۲/۵
توانمندسازی مالی	خیر	۶۲	۵۰	مستمری	۹	۱۴/۵	هیچ	۲۴	۷۱	۶۲	۵۰
	بله	۶۲	۵۰	کمک‌های موردی	۵۳	۸۵/۵	کمی بهتر	۱۲	۱۹/۳	۴۴	۳۵/۴
							بدون پاسخ	۶	۹/۷	۱۲	۹/۶
بازتوانی	خیر	۷۱	۵۷/۳	بازتوانی اعتیاد	۶	۵۰	هیچ	۳	۲۵	۷۱	۵۷/۵
	بله	۱۲	۹/۷	توان بخشی	۳	۲۵	کمی بهتر	۹	۷۵	۳	۲/۵
	بدون مشکل بدون پاسخ	۷	۵/۶	بدون پاسخ	۳	۲۵				۹	۷/۵
										۴۰	۳۲/۵

با توجه به نگاه غالب در طرح که ایجاد تغییر در سیستم خانواده در قالب توانمندسازی خانواده و وضعیت سرپرستی را هدف مهمی در طرح قرار داده است، بررسی تأثیر توانمندسازی خانواده و تغییر سرپرستی بر وضعیت کودکان کار از نظر تحصیلی و کار و کیفیت زندگی و تأمین نیازها، حاکی از تأثیرگذاری خدمات مالی به خانواده‌ها بر افزایش اشتغال به تحصیل و کاهش کار کودکان است ($P < 0/01$). همچنین تغییر وضعیت سرپرستی با کمی اغماض در سطح ۹۰ درصد اطمینان بر وضعیت اشتغال به کار تأثیرگذار بوده است ($P < 0/08$). با توجه به یافته‌های آزمون t مستقل (که در اینجا جداول آن آورده نشده) تأمین/پاسخگویی به نیازهای اولیه و همچنین کیفیت زندگی کودکان خیابانی براساس وضعیت توانمندسازی خانواده (انواع توانمندسازی) تفاوت معناداری نداشته است (به ترتیب با مقدار معناداری ۰/۳۴۷ و ۰/۸۵۶).

بحث و نتیجه‌گیری

طرح سامان‌دهی کودکان کار و خیابان، با هدف توانمندسازی کودکان و خانواده‌های آنان طراحی شده است. به‌طورکلی براساس یافته‌های این مطالعه، طرح سامان‌دهی کودکان کار توانسته است بر وضعیت اشتغال و ساعات کاری، وضعیت سرپرستی، تأمین نیازهای اولیه و بهبود کیفیت زندگی کودکان کار تأثیر معناداری داشته باشد، اما در حوزه تحصیل و تأمین نیازهای ثانویه تأثیر معناداری نداشته است. همچنین براساس نگرش کودکان کار و خانواده‌هایشان، خدمات توانمندسازی اندکی که در این مراکز برای آن‌ها انجام می‌شد، برایشان تأثیرگذار نبوده است و تنها خدمات مالی برای خانواده‌هایی که ارائه شده بود، توانسته بود بر وضعیت تحصیل و کار کودکان تأثیر بگذارد و سبب کاهش اشتغال کودکان این خانواده‌ها و افزایش اشتغال به تحصیل شود.

به‌طور مشخص، مورد هدف‌های تأمین حق تحصیل و کاهش اشتغال کودکان کار این طرح، تأثیر معناداری بر افزایش اشتغال به تحصیل آن‌ها ایجاد نکرده، اما در کاهش اشتغال به کار آن‌ها مؤثر بوده است؛ درحالی‌که قبل از مداخله و بعد از مداخله طرح، بیش از نیمی از کودکان به مدرسه نمی‌رفتند. در این میان، تنها ۱۰ درصد به تعداد کودکان شاغل به تحصیل افزوده شدند. بعد از اجرای طرح نیز حدود ۲۳ درصد آن‌ها اشتغال به کار نداشتند. درباره

دلایل و علل احتمالی این تأثیرگذار نبودن طرح بر وضعیت تحصیل کودکان کار، به کمک نتایج فرضیه‌ها می‌توان به چند مورد اشاره کرد: توانمندسازی خانواده‌ها از حیث شغلی، مالی و بازتوانی و نیز تغییر سرپرستی در این طرح، در سطح حداقلی بود؛ به همین دلیل براساس بررسی‌هایی که در قالب فرضیه‌ها به تأثیر این عوامل (توانمندسازی شغلی، مالی و بازتوانی خانواده و تغییر سرپرستی) بر وضعیت اشتغال به تحصیل کودکان انجام شد، یافته‌ها نشان می‌دهد که این سطح حداقلی از توانمندسازی خانواده که در مراکز انجام شده بود، نتوانسته بود سبب ایجاد تغییری در حق تحصیل کودک شود و این یک امر قابل پیش‌بینی است که با اقدامات حداقلی، نمی‌توان انتظار تغییرات زیادی را از آن داشت. تنها خدمات مالی به خانواده توانسته بود تا حدی بر وضعیت تحصیلی کودک تأثیرگذار باشد. این مجموعه یافته‌ها را می‌توان این‌گونه نیز تعبیر کرد که در این مراکز، معمولاً ساده‌ترین روش را برای توانمندسازی که همان ارائه کمک‌های مالی است درپیش می‌گیرند و سایر خدمات توانمندسازی شغلی و بازتوانی به خانواده‌ها را ارائه نمی‌دهند. این امر می‌تواند موجب افزایش رویکرد گداپرووری در خانواده‌های کودکان کار شود، بی‌آنکه توانمندسازی واقعی صورت گرفته باشد. در واکاوی دلایل این تغییر نکردن در زمینه تحصیل کودکان با وجود اینکه حدود ۲۳ درصد آن‌ها دیگر اشتغال به کار نداشتند، علاوه بر وضعیت ضعیف توانمندسازی خانواده، شاید بتوان گفت وضعیت تحصیل کودکان با دو موضوع بی‌هویتی و کار جایگزین تحصیل پیوند خورده است؛ یعنی از یک‌سو، مسئله شناسنامه‌نداشتن کودکان خیابانی (به دلیل مهاجرت غیرقانونی یا پیگیری نکردن خانواده برای شناسنامه‌دار شدن کودکانشان)، امکان ثبت‌نام و تحصیل کودکان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و از سوی دیگر برخی کودکان کار که یا مشکل مدارک هویتی دارند یا علاقه‌ای به تحصیل ندارند، از تحصیل دست می‌کشند و کارکردن را جایگزین هویت ناموفق تحصیلی خود می‌کنند. همچنین آن دسته از کودکان غیرایرانی که اقامت غیرقانونی دارند، با توجه به محدودیت‌های مربوط به شرایط پذیرش مرکز، به اداره اتباع ارجاع می‌شوند (معاونت امور اجتماعی سازمان بهزیستی، ۱۳۸۶)؛ بنابراین در حوزه تحصیلی آن‌ها خدمت خاصی انجام نمی‌شود. به‌طور کلی برای هدف قراردادن وضعیت تحصیلی کودکان کار در این طرح، بسته خدمتی ویژه تحصیل کودکان وجود ندارد، بلکه در یکی از خدمات مددکار اجتماعی که

تدوین طرح کمکی با مددجو و خانواده اوست، براساس بررسی شرایط، وضعیت تحصیلی کودک پیگیری می‌شود؛ درحالی‌که دولت اندونزی راهبردهایی را برای آموزش کودکان خیابانی دنبال می‌کند که شامل توانمندسازی و تسهیلگری NGO ها برای کار در زمینه آموزش به کودکان خیابانی و سایر گروه‌های آسیب‌دیده، جلب مشارکت اجتماعات محلی و بخش خصوصی در آموزش، فراهم کردن آموزش و مهارت‌های زندگی بر پایه حقایق زندگی کودکان خیابانی و شبکه‌سازی میان دولت و سازمان‌های غیردولتی در حوزه کودکان خیابانی است (تمالورو و ریکالدی، ۲۰۰۵).

همان‌طور که اشاره شد، وضعیت اشتغال به کار کودکان کار، بعد از مداخله طرح به صورت معناداری کاهش یافته است. همچنین، ساعات کار هفتگی آن‌ها براساس نتایج آزمون آماری، به صورت معناداری کم شده است. درباره چرایی این کاهش، یافته‌های مربوط به بررسی تأثیر توانمندسازی خانواده بر وضعیت اشتغال کودکان نشان می‌دهد، با وجود حداقلی بودن اقدامات مربوط به تغییر سرپرستی و توانمندسازی خانواده، باز هم تغییر سرپرستی و توانمندسازی خانواده، به‌ویژه از لحاظ مالی توانسته است تا حدی میزان کار کودکان را کاهش دهد.

یکی دیگر از هدف‌های طرح بهبود سامان‌یابی کودکان خیابانی بود. براساس یافته‌ها با وجود محدودیت‌ها و مشکلاتی که در سطح سازمانی و فراسازمانی به مسئله سرپرستی کودکان وجود دارد، اقدامات اثرگذاری برای تغییر سرپرستی کودکان با استفاده بیشتر از شبکه خویشاوندی مانند پدر، مادر بزرگ‌ها، عمو و خاله صورت گرفته است؛ به طوری که حدود ۱۵ درصد کودکان از سرپرستی والدین بی‌کفایت خود خارج شده و تحت سرپرستی پدر بزرگ و مادر بزرگ‌ها و خویشاوندان دیگر خود قرار گرفته‌اند. خوسانا (۲۰۱۳) نیز در پژوهش خود بر اهمیت توجه به شبکه‌ای خویشاوندی تأکید داشته و مطرح کرده است که خانواده گسترده^۱، شیوه‌ای با اولویت برای مراقبت از ایتام است؛ از همین رو، حدود نیمی از مراقبت‌های جایگزین غیررسمی صورت گرفته و کودکان با پدر بزرگ یا مادر بزرگ خود زندگی می‌کنند. خانواده رضاعی^۲ نیز شیوه‌ای رسمی برای مراقبت و مکان‌گزینی کودک بود، اما اطلاعاتی که

1. Extended family
2. Foster family

درباره آسیب‌های این خانواده‌ها در دست است، مانند اینکه حدود ۴۳ درصد این کودکان با والدینی زندگی می‌کنند که اعتیاد دارند و ۶۰ درصد این والدین کودک‌آزار هستند، حاکی از آن بود که وضعیت آزاردیدگی کودکان در خانواده، ابتلای سرپرست به اعتیاد و بیماری‌های روانی و بیکاری هیچ تأثیری در تغییر وضعیت سرپرستی کودکان نداشته است و این یافته‌ای عجیب و تأمل‌برانگیز درباره وضعیت سرپرستی بخشی از کودکان کار است. بهبود سامان‌دهی با تأمین نیازهای کودکان نیز پیوند می‌خورد. نتایج نشان می‌دهد تأمین نیازهای اولیه (تغذیه، بهداشت و درمان، تربیت و سرپناه) به صورت معناداری تغییر کرده، اما نیاز اوقات فراغت تغییر معناداری نداشته است. به نظر می‌رسد همین که در تجربه برخی کودکان و خانواده‌ها، یک سازمان دولتی، نیم‌نگاهی حمایتی به آن‌ها دارد و کمک‌هایی موردی حتی پراکنده ارائه می‌دهد، کم‌ویش دلگرم‌کننده و اثرگذار بوده است.

درباره هدف طرح در زمینه بهبود کیفیت زندگی، نتایج نشان می‌دهد کیفیت زندگی کودکان به صورت معناداری بهبود یافته است، اما براساس بررسی تأثیر توانمندسازی خانواده و تغییر وضعیت سرپرستی، کیفیت زندگی کودکانی که خانواده‌های آن‌ها خدمات توانمندسازی را دریافت کرده و خانواده‌هایی که هیچ خدمتی را دریافت نکرده بودند و نیز خانواده‌هایی که در آن‌ها تغییر سرپرستی اتفاق افتاده بود، تفاوت معناداری با یکدیگر نداشتند. دارایی (۱۳۹۲) مشکلاتی را که مانع سامان‌دهی کودکان بود، در سه دسته قوانین و دستورالعمل‌ها، روابط درون‌سازمانی و مشکلات فردی دسته‌بندی کرده است که دو دسته اول از جمله بافتار و زمینه است (دارایی، ۱۳۹۲). آواتای (۲۰۱۴) نشان می‌دهد، مسائل و مشکلات این کودکان چندان ناشی از تجربه‌های منفی آن‌ها در خیابان‌ها با توجه به انواع آزارها و غفلت‌های صورت‌گرفته نیست، بلکه بیشتر حاصل خدمات، برنامه‌ها و سیاست‌های ناکارآمد و ناکافی است که به دلیل اولویت پایین مسئله کودکان در کشور غنا وجود دارد.

یکی از ضعیف‌ترین بخش‌های اثرگذاری طرح، اقداماتی برای دستیابی به هدف بهبود ظرفیت‌های خانواده (افزایش توانایی‌های شغلی، مالی و بازتوانی) بود. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، در مجموع تنها ۲۰ درصد خانواده‌های کودکان کار خیابانی، تاحدی توانمند شده بودند و ۸۰ درصد دیگر یا خدمات توانمندسازی دریافت نکرده بودند یا خدمات برایشان بی‌تأثیر

بوده است؛ بنابراین به صورت کلی، خدمات توانمندسازی خانواده در سطح حداقلی و نازلی بوده و حاکی از رهاشدگی خانواده و پیگیری نکردن مراکز است. بی‌تردید طرح سامان‌دهی کودکان کار و خیابان، ابعاد و نگرش ارزشمندی دارد که در میدان عمل، بخشی از آن به صورت حداقلی اجرایی شده است. با وجود همین شیوه اجرا در دستیابی به برخی از اهداف مانند کاهش اشتغال به کار، بهبود سرپرستی، کیفیت زندگی و تأمین نیازها مؤثر بوده است، اما همین شیوه ضعیف اجرایی شدن که در یافته‌های پژوهش نیز قابل استنباط بود، موجب شکل‌گیری آسیب‌های دیگری مانند احتمال افزایش گداپرووری در خانواده‌های کودکان کار به جای توانمندسازی خانواده، تداوم چرخه آسیب‌رسانی سرپرستان آسیب‌زا به کودک بدون وجود دستورالعمل مشخص برای بهبود وضعیت سرپرستی، اجتناب کودکان کار از این مراکز و تبدیل شدن مراکز به زندان و مجازات برای آن‌ها به جای فرصت توانمندسازی شده است که در یافته‌های کیفی مطالعه‌ای وسیع‌تر (موضوع مقاله دیگر در حال چاپ) به آن‌ها اشاره شده است. در اجرای این پژوهش محدودیت‌های مختلفی مانند دشواری دسترسی و جلب همکاری کودکان کار و خانواده‌های آن‌ها، نبود اطلاعات دقیق از وضعیت متغیرهای مورد پژوهش قبل از ورود به مراکز و به‌ناچار روی آوردن به روش‌های پیمایشی و محدود شدن دسترسی به جامعه آماری به دلیل محدودیت‌های ایجادشده از سوی سازمان بهزیستی وجود داشت. با توجه به یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود برای دست‌یافتن به دیدگاهی جامع‌تر از کم و کیف تأثیرات این طرح، به آسیب‌شناسی فرایندهای اجرای طرح در مراکز نیز پرداخته شود. همچنین سازمان‌های همکار در حوزه کودکان کار مانند شهرداری، نیروی انتظامی و غیره نیز برنامه‌ها و راهبردهای خود را برای همکاری با طرح سامان‌دهی سازمان بهزیستی بررسی و آسیب‌شناسی کردند تا بتوان با درک همه‌جانبه در دستیابی به اهداف طرح موفق عمل کرد.

منابع

- افشانی، علیرضا، عسکری ندوشن، عباس، حیدری، محمد و محمد نوریان نجف‌آبادی (۱۳۹۱)، «تحلیلی بر وضعیت کودکان خیابانی و کار در شهر اصفهان»، جامعه‌شناسی کاربردی، شماره ۲۳: ۸۵-۱۰۲.
- ایمانی، نفیسه و امیلیا نرسیسیانس (۱۳۹۱)، «مطالعه انسان‌شناسانه کودکان خیابانی در شهر کرج»، مسائل اجتماعی ایران، شماره ۳: ۲۳-۷.
- جویباری، لیلا، ثناگو، اکرم و امان بی‌بی‌سلطانی (۱۳۹۰)، «رعایت حقوق کودک توسط والدین از دیدگاه دانش‌آموزان مقطع راهنمایی شهر گرگان»، مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، شماره ۱۰: ۱۹۳-۲۰۴.
- چرمچیان لنگرودی، مهدی و امیرحسین علی‌بیگی (۱۳۹۲)، «بررسی عوامل مؤثر بر توانمندسازی روان‌شناختی زنان روستایی»، فصلنامه زن و جامعه، شماره ۴: ۱۶۵-۱۹۲.
- حسینی، حسن (۱۳۸۴)، «وضعیت کودکان کار و خیابان در ایران»، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۱۹: ۱۷۳-۱۵۵.
- خبرگزاری آنا (۱۳۹۴)، در آمار کودکان کار و خیابان تناقض وجود دارد، <http://www.ana.ir/news/29271>
- خبرگزاری تابناک (۱۳۹۴)، آخرین آمار از کودکان خیابانی، <http://tabnakbato.ir/fa/>
- دارایی، مینا (۱۳۹۲)، نقش سرپرست در ارائه بهتر خدمات مددکاری در مراکز نگهداری کودکان خیابانی، تهران: انتشارات سازمان بهزیستی شهر تهران.
- سازمان بهزیستی کل کشور (۱۳۸۶)، دستورالعمل اجرایی مرکز کودکان خیابانی، تهران: دفتر امور آسیب‌دیدگان اجتماعی سازمان بهزیستی کل کشور.
- کتبی، فرشته، حمیدی، مهرزاد، رضوی، محمدحسین و نصرالله سجادی (۱۳۹۵)، «طراحی و ساخت ابزار سنجش اثربخشی کمیته ملی پارالمپیک جمهوری اسلامی ایران با رویکرد ارزش‌های رقابتی»، پژوهش‌های معاصر در مدیریت ورزشی، شماره ۱۱: ۲۷-۱۱.
- گال، مردیت؛ بورگ، والتر و و گال، جویس (۱۳۸۷)، روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ترجمه احمدرضا نصر و دیگران. تهران: سمت.

- لطفی، انور، رضایی، مهدی، پاشازاده آذری، زهرا، یزدانی، فرزانه، رصافیانی، مهدی و علیرضا اکبرزاده باغبان (۱۳۹۳)، «ساخت و روایی پرسشنامه بررسی وظایف نقش والدینی»، فصلنامه طب توان‌بخشی، شماره ۳: ۶۰-۶۷.
- محمدی یگانه، بهروز، چراغی، مهدی و کبری احمدی (۱۳۹۳)، «بررسی آثار اعتبارات خرد بر توانمندسازی اقتصادی فقرای روستایی»، جغرافیا و توسعه، شماره ۳۵: ۲۳۳-۲۴۷.
- میرزاده، عظیم و رقیه گندمکار (۱۳۹۲)، راهنمای عملی ارزشیابی برنامه، تهران: انتشارات تیمورزاده.
- نصیری، حبیب‌الله و سیامک سامانی (۱۳۸۷)، «بررسی روایی و پایایی و ساختار عاملی مقیاس نیازهای خانواده برای خانواده‌های ایرانی»، خانواده‌پژوهی، شماره ۴: ۱۰۹-۱۲۲.
- نورالهی، بهمن و محمد نجف‌پور (۱۳۹۰)، «عوامل مؤثر بر بروز پدیده کودکان خیابانی در استان لرستان»، همایش هجوم خاموش، معاونت فرهنگی جهاد دانشگاهی، جهاد دانشگاهی واحد استان لرستان، اردیبهشت ۱۳۹۰.
- وامقی، مروئه (۱۳۸۴)، «کودکان خیابانی ایران و رویکردهای دولتی»، رفاه اجتماعی، شماره ۵: ۱۷۵-۲۰۴.
- وامقی، مروئه (۱۳۹۲)، ارزیابی رفتارهای پرخطر کودکان خیابانی و طراحی برنامه مداخله‌ای برای پیشگیری از ا.ج. آی. وی. در آنان، تهران: مرکز توسعه پیشگیری سازمان بهزیستی کشور و معاونت، تحقیقات و فناوری دانشگاه علوم بهزیستی.
- وامقی، مروئه، رفیعی، حسن، سجادی، حمیرا و آرش رشیدیان (۱۳۹۰)، «مرور نظام‌مند مطالعات کودکان خیابانی در دهه اخیر در ایران: عوامل خانوادگی مرتبط و پیامدهای خیابانی شدن کودکان»، مسائل اجتماعی ایران، شماره ۲: ۱۳۵-۱۶۶.
- هیئت وزیران (۱۳۸۴)، آیین‌نامه سامان‌دهی کودکان خیابانی، مصوب ۱۳۸۴.
- Awatey, Samuel (2014), "Assessing the Effects of Streetism on the Livelihood of Street Children: A Case Study of Kumasi (in Ghana)", **Research on Humanities and Social Sciences**, Vol.4, No.9: 165-179.
- Clacherty, Glynis and Walker, Joe (2011), **Including Street Children: A Situational Analysis of Street Children in Durban, South Africa**, UK: Street Action and the Centre of African Studies.
- Reale, D. (2008), **Away from Home: Protecting and supporting children on the move**, UK: Save the Children.

- Skhosana R, Schenck R, Botha P. (2014),” Factors enabling and hampering social welfare services rendered to street children in Pretoria: Perspectives of service providers, **Social Work**, No 50(2): 213-236. <http://dx.doi.org/10.15270/50-2-396>.
- Skhosana, R. (2013), **Social Welfare Services Rendered to Street Children in Pretoria: Perspectives of Service Providers**, *Master's thesis in Social Science*, University of South Africa.
- Temaluru, Y., Ricaldi-Coquelin, A.M and Mandari, B (2005), **A Study of Policies and Programs of Street Children Education in Indonesia**, Indonesia: Indonesia Foundation and UNESCO-Jakarta.
- Vameghi, Meroe. Roshanfekr, Payam. Ali, Delaram. Noroozi, Mehdi. Madani, Saied. McFarland, Willi. Mirzazadeh, Ali. (2019). Population Size Estimates of Street Children in Iran: Synthesis of Multiple Methods. **Journal of Urban Health**. 96. 10.1007/s11524-019-00354-4.

